

- 55 KÉL 3. b. Hering Lipót.
 56 KÉL 3. b. Jámbor Pál.
 57 KÉL 3. b. Lehoczky Imre.
 58 KÉL 3. b. Mészáros Ignác.
 59 KÉL 3. b. Opitz Sándor.
 60 KÉL 3. b. Piukovics Dénes.
 61 KÉL 3. b. Sándor József.
 62 KÉL 3. b. Sörös Imre.
 63 KÉL 3. b. Szekeres György.
 64 KÉL 3. b. Szemes József.
 65 KÉL 3. b. Szép Ferenc.
 66 KÉL 3. b. Tóth Pál.
 67 KÉL 3. b. Válics János.
 68 KÉL 3. b. Volarich György.
 69 KÉL 3. b. Vugrác Antal.
 70 KÉL 3. b. Krajasics Benedek.
 71 Kél 3. b. Vlajnic János.
 72 TÍMÁR KÁLMÁN: P. Rosty Kálmán 48-as honvéd tűzmester. *Kalocsai Népszava*, 1948. április 14. 4.
 73 TÍMÁR KÁLMÁN: P. Tóth Mike, a nemzetőr. *Kalocsai Népszava*, 1948. március 3. 2.
 74 Lakatos Andor gyűjtése alapján.
 75 KÉL 3. b. Boros Imre.
 76 Ambrus: i. m. 99.
 77 Lakatos: i. m. 746–748.

ANDÓ JÁNOS

Az 1990. évi vásárhelyi vérengzés előzményei

I. Bevezetés

Tanulmányom témájaként azért választottam az 1990. márciusi marosvásárhelyi eseményeket, mert Erdély történetének egy sajátos fejezetén keresztül rálátást ad a kisebbségi sorsra jutott ott élő magyarság helyzetére. Tanulmányozása során megismerhető többség és kisebbség, az együtt élő magyarság és románság összetett kapcsolatrendszere, valamint a két nép Erdélyhez való eltérő viszonyulása.

Az adatgyűjtésben elsősorban a közvetlenül az események után kiadott könyvekre, a korabeli és az azóta eltelt időben a romániai és a hazai nyilvánosságban megjelent újabb cikkekre építettem, melyet segített a helyismeretem is. A konkrét események megismeréséhez alapműként használtam fel Kincses Előd Marosvásárhely fekete márciusa című könyvét és az RMDSZ Maros megyei szervezete által összegyűjtött Fehér könyvet. A történetek össze-

függéseinek feltárásához hasznos információkat használtam fel Király Károly *Nyílt kártyákkal* című visszaemlékezéseiből és Katona Szabó István *Marosvásárhelyi Krónika* című monográfiájából.

II. Történeti áttekintés

Ahhoz, hogy az 1990-ben történtek oka és jellege egyértelmű legyen, szükség van annak a környezetnek a bemutatására, amelyben ezek az események végbementek. Ebben a fejezetben azt a folyamatot kívánom ábrázolni, mely Marosvásárhelyt homogén magyar településből magyar–román frontvárossá tette.

1. Erdély 1918 után

A történeti Erdély területe az elmúlt századok során többféle jogállású volt. A Szent István-i Magyarország keleti tartományát a történettudomány a magyar állam szerves részének tekintette még azokban az időszakokban is, amikor átmenetileg önálló és viszonylag független, így közigazgatásilag Magyarországtól szuverén, de politikailag a török vagy az osztrák nagyhatalom által irányított terület volt.

Ebben a folyamatban jelent éles választóvonalat az első világháború következtében beállt területi változás, mellyel a középkori Erdély és a közel még egyszer ekkora területet kitevő alföldi részek történetükben először Romániához kerültek. A köznyelv – és újabban a tudomány is – azóta egységesen Erdélynek nevez minden az 1920-as trianoni békeszerződésben Romániához csatolt egykori magyar államterületet. Az 1910-ben végzett utolsó magyar népszámlálás 1 664 000 magyart mutatott ki, mely az 5 263 000 összlakosságának a 31,6%-át adta.¹ A román fennhatóság alatt eltelt időben minden különböző eszmeiségű vezetésnek célja volt Erdélyben a románság számarányának betelepítésekkel való növelése és a kisebbségek, elsősorban a magyarok számának csökkentése. Az egységes célokban nem, csak az alkalmazott módszerek erőszakosságában fedezhető fel különbség. Ennek következtében a magyarság aránya az egykori egyharmadról, 1 664 000-ról (31,6%) 1992-re alig egyötödnyre, 1 559 000 főre (20,7 %) csökkent. Ezek az adatok leginkább a hivatalos népszámlálás szerint a százalékos részesedést tekintve mutatnak súlyos etnikai tévesztést, még akkor is, ha a román népszámlálásokat joggal torzítónak tartják a kutatók. A tudományág egyik kiemelkedő kutatója, Kocsis Károly mintegy kétmillió főre becsülte az erdélyi magyarság létszámát a 7 948 000 fős összlakosságon belül (25,6%).² Kocsis idézett tanulmányában részletesen elemzi a terület településszerkezetét és az etnikai változásokat. A vizsgált 103 ezer km²-es területen a magyarság sajátos elhelyezkedésben él évszázadok óta.

A történeti Erdély keleti részén élő székelyek jelentik az egyetlen összefüggő magyar többségű területet. 1910-ben 87–95 százalékos abszolút többséget alkottak³, és az elsősorban a városokat érintő betelepítések ellenére is a Székelyföld az 1992-es népszámlálás adatai szerint átlagosan 83%-ban magyar többségű volt. Ennek az északnyugat–délkeleti fekvésű, jelenleg három megyében élő székelységnek a szellemi központja a Székelyföld északnyugati szélén, a magyar–román nyelvhatáron fekvő Marosvásárhely.

Az újkori, tágabb értelemben vett északnyugati részén, az ún. Partiumban található még kisebb egyre inkább zsugorodó magyar nyelvterületek, melyek főleg Nagyvárad és Szatmárnémeti között húzódnak. Miután Erdély Romániához került, ez a Magyarországgal közvetlenül szomszédos vidék volt az első, melynek városai a románosítás első hullámába

kerültek. A tudatos betelepítések miatt az 1910-es adatokat összehasonlítva Bihar megyében 45,9%-ról 28,5%-ra, Szatmárban 62,3%-ról 35%-ra, Szilágyban 29,9%-ról 23,7%-ra csökkent a magyarság száma. Hasonlóan radikális a csökkenés a városok esetében is: Nagyváradon 91,3%-ról 33,2%-ra, Szatmáron 94,5%-ról 40,8%-ra, Zilahon 92,7%-ról 19,8%-ra. Mindez a százalékos visszaesés úgy következett be, hogy közben mérsékelten növekedett a magyarság lélekszáma, de a váltakozó ütemű kivándorlástól és az asszimiláció által megcsapolt természetes szaporodás nem tudott lépést tartani a románság szervezett telepítésével.

A határmenti sáv és a tömbmagyar Székelyföld között helyezkedik el az a Kolozsvár-Kalotaszeg központú nyelvsziget, mely a középkortól egyre vékonyabb etnikai hidat tart fent, az Alföld peremén élő és a székelymagyarság között.

A románosítás a határvidék után ennek a kapocsnak a szétszakítását tekintette fő feladatának. Kolozs megye magyarsága 39,3%-ról 19,8%-ra esett vissza, az Erdély központjának számító Kolozsvár pedig 81,6%-ról 22%-ra.

A magyarság a Nagyvárad–Kolozsvár–Székelyföld vonaltól délre 4-12%-os kisebbségben él.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a román államnak Trianon óta elsődlegesen kezelt célja, a románság térnyerése különösen sikeresnek bizonyult Erdély nyugati és középső részén, míg a tömbmagyar területeken ez az előretörés sokkal mérsékeltebb eredményeket ért el. Egyértelmű, hogy a magyarság visszaszorításának a magyar határtól 1920-ban kezdődő első szakasza a határmente, a második Kolozsvár és környéke etnikai megszerzése volt. Ennek a forгатókönyvnek a harmadik fejezete a székelység kisebbségi létbe szorításának kísérlete, melyet először a városok, különösen a nyelvhatáron fekvő legnépesebb Marosvásárhely elrománosítása érdekében írtak meg.

Marosvásárhely 1918 utáni története ezért példázza híven az egész erdélyi magyarság sorsát és emiatt válhatott jelképpé mindkét fél számára: a hatalmas erőket felvonultató románosítás irányítóinak és a kulcsfontosságú várost kétségbeesetten védelmező magyarságnak.

2. Marosvásárhely: a székely fővárostól a magyar frontvárosig

A kutatások szerint Marosvásárhely a honfoglalás után a Mezőségen létrejött tó- és nádasgyepűk megszűnésével és azok keletre tolódásának idején keletkezett, mint a vidék egyik magyar illetve székely települése⁴. Oklevelek a helyről először 1300-ban, Forum Sicularum néven tesznek említést, Nagy Lajos 1370-ben keletkezett okmányában Zekel Wasarhelnek, azaz Székelyvásárhelynek nevezi. A mai elnevezés 1616-tól vált hivatalossá, amikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Marosvásárhely néven szabad királyi várossá nyilvánította⁵. Az elmúlt századokban a település több esetben adott otthont magyar és erdélyi országgyűléseknek.

A város a 20. század elején hatalmas fejlődésnek indult és ekkor vált lassan fejlődő mezővárosból korszerű gazdasági és szellemi központtá. Ez a változás Bernády György polgármester nevével fonódott össze, aki 1902–13 és 1926–29. között volt a város vezetője.⁶

Etnikai szempontból a 19. század folyamán a város összlakossága és ezen belül minden nemzetiség száma jelentősen növekedett. Az összlakosság az 1833-as 6919-ről 1880-ra 12 883-ra, 1910-re pedig 25 517 főre növekedett, ami nyolcvan év alatt három és félszeres, harminc év alatt kétszeres növekedést jelent.⁷

Mivel a város ebben az időszakban homogénnek számított, ezért a magyarok növekedési üteme hasonló az összlakosságéhoz, arányát tekintve pedig 1833-ban 85,8%, 1880-ban 88,3%, 1910-ben 89,3%. A románság lélekszáma a vizsgált években kezdetben mérsékelt, a századfordulón jelentősen emelkedett, de mivel alatta maradt a magyarság növekedési ütemének, ezért százalékos részesedése folyamatosan csökkenő tendenciát mutat: 1833: 6,63%, 1880: 5,20%, 1910: 4,37%. A századfordulón a németek lélekszáma 528-ról 606-ra nőtt, míg ezzel szemben robbanásszerű az 1833-ban csak 16 fős izraelita közösség tagjainak 755-re növekedése 1915-re.

Az egyneműen magyar Marosvásárhely etnikai környezetében azonban a magyarságra nézve hátrányos folyamatok bontakoztak ki a századfordulón. Különösen hátrányos volt az a közigazgatási átszervezés, mely a székely székek helyett is megyéket alakított ki és így a Marosvásárhelyhez hasonló etnikai arányú Marosszék helyett a vegyesebb Maros-Torda vármegye központja lett. Ezzel az átrendezéssel a döntően magyar Marosszékhez csatolták a egyes Mezőség egy részét, illetve a román többségű felső marosi területeket, mely döntés gazdaságilag indokolt volt, de egyben megalapozta a város magyar szempontból etnikailag hátrányos helyzetét.

A nemzetiségi adatok romlásának okai között meg kell említeni a marosszékiek jelentős kivándorlását és a magyar népesség szaporodási arányának csökkenését. Az egykori Marosszék magyar lakosságának apadása harminc év alatt 9,8%, mintegy 9010 lélek. A negatív folyamatokat felerősítette, hogy a románság 1880–1890 között 15,9%-kal, míg a következő évtizedben 24,8%-kal gyarapodott, mely messze meghaladta a 14,6%-os országos átlagot.⁸

A mutatók kedvezőtlen alakulása ellenére is a magyar népesség 57,9%-ot, a román 36,8%-ot, a német 3,8%-ot az egyéb 1,4%-ot tett ki.⁹

Az 1918–20-as hatalomváltást követően kezdődött el a város magyar jellegének visszaszorítása. 1923-ban eltávolították Kossuth, Bem, II. Rákóczi Ferenc szobrát, a Petőfi-oszlopon lévő domborművet, majd 1923-ban felállították az ismeretlen katona, 1924-ben a latinítás, 1930-ban Avram Iancu szobrát, és a Fő téren az ortodox és görög katolikus katedrális.¹⁰

Az új hatalom a jelképekkel párhuzamosan törekedett a megyeszékhely nemzetiségi viszonyainak átalakítására. Molter Károly író így írt erről: „Román részről folyik a nyíltan hangoztatott jelszó beváltása, hogy a várost gőzerővel románosítani kell! Ehhez szükség volt nagy, mesterségesen szított bevándorlásra. Minden apró vagy nagy, új vagy megürült és megüresített pozícióba rekrutálódott ide az alkalmazottak serege a mezőszégi románságból. A főhivatali osztály, az újonnan szervezett iskolák pedagógusai, a katonaság tisztjei, egyáltalán a regátiak hamar és szívesen honosodó csoportja teljessé tette ezt a városfoglalást, mely most is folyik még...”¹¹

A korabeli tudósítás hitelességét mutatja a következő adatsor:

	1910	1930
Marosvásárhely összlakossága:	25 500	38 500
Ezen belül a magyarok száma:	22 800	25 400
Ez százalékban kifejezve:	89,3 %	65,8 %
Ezen belül a románok száma:	1 700	9 500
Ez százalékban kifejezve:	6,7 %	24,6 % ¹²

Maros megye	1910	1930
Összlakossága:	388 300	386 200
Ezen belül a magyarok száma:	189 600	166 900
Ez százalékosan kifejezve:	48,8%	43,2%
Ezen belül a románok száma:	151 300	170 200
Ez százalékosan kifejezve:	39,0%	41,1% ¹³

Egyértelmű tehát, hogy a városi és a megyei adatok is a magyarság térvesztését illetve az államhatalom támogatását élvező románság radikális előretörését mutatják. Ezt a lendületet törte meg az 1940-es II. bécsi döntés után négy évre helyreállt magyar fennhatóság. Erdély közepén történt kettéosztása következtében Marosvásárhely határvárossá vált. A magyarok bevonulásakor a városban nem történtek atrocitások.¹⁴ A románok a hivatalokat, az iskolákat és a szobrokat Dél-Erdélybe költöztették át. A magyar uralom utolsó évében, 1944-ben készített népszámláláson a lakosság 93,75%-a vallotta magyarnak magát.

1944. szeptember 28-án ismét román uralom alá került a város. A következő két évtizedben aránylag könnyű helyzetbe került Marosvásárhely. Az ezúttal már kommunista román állam célja is a magyarság etnikai egységének megbontása volt, de ez a terv csak úgy volt megoldható, ha a Székelyföldről elszigetelik a nyugati és a középső vidékeket. Ezeken a területeken nagy erővel folytatták az 1920–1940 közötti betelepítéseket, az ottani magyar intézményeket Marosvásárhelyre költöztették, ezáltal csökkentették az értelmiség létszámát és a magyar szellemi élet központját Marosvásárhelyre tették át.¹⁵ Létrehozták 1952-ben Marosvásárhely központtal a Székelyföldnek területi önállóságot adó Magyar Autonóm Tartományt, mely a román kommunista diktatúra keretei között korlátozott önállóságot jelentett.¹⁶ Mindezek a változások azt eredményezték, hogy 1956-ban a város lakosságának 73,8%-a volt magyar és 21,9%-a román.¹⁷

A csendesebb időszak átmenetiségének első jelei az 1956-os magyar forradalom leverése után váltak nyilvánvalóvá. A budapesti eseményekkel rokonszenvező magyarok széleskörű letartóztatásával együtt felszámolták a kolozsvári Bolyai Egyetemet és ezzel egyidejűleg minden magyar középiskolát összevontak román iskolákkal, megszüntetve ezzel az önálló magyar iskolarendszert.¹⁸ Ennek az intézkedésnek a következtében az iskolák jogállása lesz majd a központi témája az 1990-es eseményeknek.

Döntő fordulat állt be, amikor alkotmánymódosítással a MAT-ot Maros-Magyar Autonóm Tartományra változtatták át, ami az elnevezésnél sokkal lényegesebb területi változtatással járt. A Székelyföld háromszéki részét Brassó tartományhoz csatolták és ezzel együtt túlnyomórészt román tájakat kapcsoltak a MMAT-ba, így a magyarság 80%-os aránya 65 %-ra esett vissza az átszervezéssel.¹⁹ Ezzel párhuzamosan a lakosság nemzetiségi összetételének megváltozására hivatkozva románra cserélték le a magyar vezetőket. Marosvásárhely lakossága 1956–66 között 65 200-ról 86 500 főre nőtt, de ezzel együtt a magyarság száma is dinamikus megerősödést mutat, 48 100-ról 60 200-ra emelkedett. (69,6%, illetve 63,2%).²⁰ Ennek az az oka, hogy a nagymértékű iparosításhoz szükséges munkaerő ekkor még a Székelyföldről áramlott be. Mivel ez a folyamat ellentétes volt a nemzetállami célokkal, ezért egy új nagyüzemi vegyi kombinát létesítésével 5000-rel növelték meg a románság létszámát.²¹ A várost zárttá nyilvánították, tehát központilag meghatározták a beköltözők nemzetiségi összetételét. A későbbi vezetésből még megmaradt magyar és helybeli román vezetők felismerték a kulturálisan elmaradott regátiak betelep-

pítésében rejlő veszélyeket és nem tartották be az előírásokat, ezért hamis vádakkal és rágalomokkal, leváltották őket a város éléről.

A románosítás újabb lépcsőfokát a Nicolae Ceausescu irányításával végrehajtott közigazgatási átszervezés jelentette, amikor a tartományokat felszámolták és visszaállították a megyerendszert.²² Ennek során leválasztották Csík és Udvarhely területét, és létrehozták Maros megyét, úgy helyettesítve a magyar részeket, hogy az új közigazgatási egységben román többség alakuljon ki.

Az adminisztrációs intézkedéseket nyomatékosítva az iparosítás éves üteme elérte a 19-20%-ot, aminek kapcsán több ezres alkalmazottú nagyüzemeket és vállalatokat hoztak létre, vagy a meglévőket bővítették. 1950-hez viszonyítva 1985-re az alkalmazottak összlétszáma megnégyszereződött, 49 000-ról 206 000-re emelkedett megyei szinten, ebből közel százezer a megyeszékhelyre jutott, és ennek a létszámnövekedésnek a túlnyomó részét már a Kárpátokon túlról betelepítettek adták.

A megyésítéstől kezdve évente átlagosan 5000 román költözött be a városba az évi 2000, főként a természetes szaporodásból táplálkozó magyarsággal szemben. Megváltozott a város arculata is: számos teljesen új lakótelepet építettek a lerombolt magyar kertvárosi negyedek helyén. Így jött létre egy-egy 20-30 ezres kisvárosi lakossággal az Augusztus 23., a Rovinari, a Cornisa, az Unirea és a Vatra központjának számító Tudor negyed, ahová szétszórva betelepítették a terület volt magyar lakóit²³ a románok közé. Közben folytatódott a még helyükön maradt magyar vezetők leváltása és a magyar intézmények összevonása és „közös” igazgatásuk, ennek keretén belüli elsorvasztásuk. A jövőre nézve különösen veszélyessé vált az oktatás gyorsított ütemű románosítása: felszámolták a magyar és kizárólagossá tették a román nyelvű szakoktatást, megszüntették Marosvásárhelyen a tanítóképző magyar tagozatát, a magyar értelmiségieket a Kárpátokon túlra kényszerítették, számarányukhoz képest elenyésző számú magyart vettek fel a felsőoktatásba.²⁴ Mindezek együttes hatásaként megindult a zsidók és németek, majd még nagyobb létszámban a magyarok kivándorlása.

Beke György erdélyi író közli azt a jellemző mondást, amiből világosan látszik, hogy mit jelentett a zárt várossá nyilvánítás. A nyolcvanas évek közepén Maros megye első párttitkárát Ioan Ungurnak hívták, ami magyart jelent. Hivatala átvételkor tréfásan kijelentette: „Én vagyok az utolsó magyar, aki betehette a lábát ebbe a városba.”²⁵ Ő volt az, aki 1985. november 1-jén Bukarestbe küldte azt a mindössze három példányban elkészített szigorúan titkos jelentést, amely a város további elrománosításának pontos haditervét fogalmazta meg és amely az 1989-es fordulat után került nyilvánosságra.

„Jegyzék Marosvásárhely municípium népességének nemzetiségi összetételéről

Az 1977-es népszámláláskor Marosvásárhely municípium lakossága 130 051 fő volt.

Közülük: 46 558 román (35,8%),
81 151 magyar (62,4%),
3 342 más nemzetiségű (1,8%)

1985 elején Marosvásárhely municípium lakossága 154 904 fő volt;

akik közül: 66 420 román (42,9%),
85 176 magyar (55,9%),
3 308 más nemzetiségű (1,2%)

Ahhoz, hogy a románság lélekszáma Marosvásárhely municípiumban a következő két évben elérje az 50%-ot, szükséges, hogy jóváhagyják ebben az időszakban mintegy

7 600 román nemzetiségű személy alkalmazását az ipari egységekben. Családonként átlagban három személlyel számolva, ez 22 800 főt jelent, ami lehetővé teszi, hogy a következő öt éves terv végére (1990 végéig) a román nemzetiségű lakosság részaránya Marosvásárhelyen 58-60 százalékot tegyen ki.

Marosvásárhely, 1985. november 1.²⁶

A betelepülők 30-40-50 ezer lejes „betelepítési honoráriumot” kaptak. Számukat a Ceausescu által évente kiadott, titkos elnöki rendelet írta elő, és a végrehajtásért a megyei pártbizottságok első titkárai feleltek, akik egyben a megyei néptanácsok vezetői is voltak. Ők adták ki az ideiglenes letelepedési és lakásvásárlási engedélyeket.

A Maros megyei néptanács-elnök kimutatása Marosvásárhelyre 1985-1990 között ideiglenes letelepedési és esetenkénti lakásvásárlási engedélyt kapott személyek nevét, számát és nemzetiségét tartalmazza, melynek 15 nagyvállalattól összesített adatait ábrázolja a következő táblázat:²⁷

Sorszám	Intézmény neve	Letelep-i eng.	Román	Magyar	Megjegyzés
1.	Mezőg. Vezérig.	43	42	1	
2.	Metalotehn-gépgy.	77	61	16	
3.	„Aug. 23” bútorgy.	87	82	5	Az adatok 1984-88-ra vonatkoznak.
4.	Electromures	83	65	18	Hét magyar a jégkorong-csapat tagja.
5.	Földgázkut. Váll.	107	101	6	
6.	Földgázkiterm. Váll.	38	34	4	Az adatok 1984-88-ra vonatkoznak.
7.	Helyi közszáll. váll.	31	28	3	1986-88
8.	Megyei Egészségügyi Ig.	63	56	7	
9.	Vendéglátóipar	62	59	3	1986-88
10.	Közüzemek	26	22	4	
11.	„Imatex”	138	122	16	
12.	Húsipar	15	14	1	
13.	Területi elektr. váll.	16	16	-	Mivel titkos adatokkal dolgozik, egyetlen magyar sem lehet az intézményben.
14.	Vasúti fűtőház	40	38	-	
15.	Vegyipari kombinát	46	45	1	
	Összesen:	872	785	87	
	%-ban:	100	90	10	

Az 1989. decemberi hatalomváltás miatt az Ungur-terv nem valósulhatott meg teljesen. Az 1992. január 7-én végzett utolsó, nemzetiségi arányokat is közlő népszámlálás adatai szerint a város lakossága 163 625 fő, melynek 51,2%-a, 83 681 magyar, 46,3%-a, 75 812 román, 2%-a, 3255 cigány, 0,3%-a, 555 német, 0,1%-a, 162 zsidó és 0,1%-a, 160 más nemzetiségű.²⁸ Felekezetek szerint 42,7% ortodox, 33% református, 15,1% római katolikus, 2,9% görög katolikus, 0,6% adventista, 0,5% pünkösdista, 0,3% evangélikus, 0,2% baptista, 0,1% izraelita és 1,1% más felekezetű.

Fontos változás, hogy megyei szinten az 1992-es összeírás az első, amely az 1930 óta meglévő relatív román többség helyett már 51%-os abszolút többséget mutat ki a 41,3%-ra csökkent magyar részesedéssel szemben.²⁹

III. A hatalomváltástól a pogromig

I. Az 1989-es decemberi fordulat és következményei

Nicole Ceausescu 1989. decemberi eltávolítását a hatalomból többféleképpen értelmezik és történelmi távlat híján kockázatos az állásfoglalás. Egyesek spontán népi felkelésnek, mások előre kitervelt puccsnak tartják, mely szinte polgári áldozatok nélkül is végbemehetett volna, de az új hatalom legitimitációjához hősi halottakra is szükség volt. Tény, hogy George Bush amerikai és Mihail Gorbacsov szovjet vezető 1989 nyarán Máltán tartott csúcstalálkozója – melyen állítólag megállapodtak a közép- és kelet-európai szocializmus felszámolásáról – után az ősz folyamán kártyavárként omlott össze a keletnémet, a cseh-szlovák és a bolgár kommunista diktatúra, és az év végére már csak Ceausescu volt hatalmon. Bár sem a máltai tárgyalásokról, sem pedig a decemberi romániai eseményekről hivatalos dokumentumok nem kerültek elő, mégis az események logikája és a résztvevők személyes tapasztalatai, számos visszaemlékezés arról tanúskodnak, hogy a decemberi történetet a KGB és a CIA ügynökei szervezték meg, és a lebonyolításban is segítettek. Jelen voltak Bukarestben és a nagyobb városokban is, és egy titkos video-összeállítás tanúsítja Ion Iliescu és Moszkva szoros kapcsolatát. Bukaresti források szerint Iliescu végig moszkvai utasításokat hajtott végre, és egyenesen a szovjet nagykövettől érkezett a hatalomátvételben kulcsszerepet betöltő televízió épületébe.³⁰

Az események nagyhatalmi háttéréről feltehetően csak évtizedek elteltével lehet többet megtudni, de bármilyen játszmák zajlottak le a közvélemény előtt legfeljebb csak gyaníthatóan, az vitathatatlan, hogy az utcákon a diktatúrával szemben álló tömegek tüntettek, akik közül több tucatnyian áldozatul estek a Ceausescuhoz hű fegyveres erőknek. A december 16-án Temesvárnál induló tüntetéssorozat fokozatosan átterjedt Románia minden városára, Erdélyben pedig magyarok és románok együttesen léptek fel az elnyomás ellen. Marosvásárhelyen a bukaresti hatalomváltás bejelentésekor több tízezres népiünnepély kezdődött a magyar–román testvériség jegyében, melynek vezérszónoka a népakarat megnyilvánulásaként Király Károly lett.³¹ A tömeg éltette Ceausescu és a kommunizmus végét, a magyar–román barátságot és gyászolta a sortűz 4 magyar és 2 román áldozatát.³²

Király Károly a hetvenes években a RKP KB tagja volt, de amikor több alkalommal személyesen és levélben komolyan kifogásolta Ceausescu nemzetiségi politikáját,³³ kegyvesztett lett, állandóan figyeltették és kényszermunkahelyet jelöltek ki számára Dél-Erdély legrománabb vidékén, Karánsebesen.³⁴ Királyra ezért kommunista múltja ellenére is mint példaképre tekintettek magyarok és románok egyaránt, és kiemelkedő szerep jutott neki a változás napjaiban. Jelenléte vagy aláírása nélkül a tömegek nem tekintettek hitelesnek semmilyen döntést Maros megyében. A márciusi események miatt különösen érdekes az, ahogy Király tudta nélkül, de nevének felhasználásával december 23-án a megye román katonai vezetői: Scriciu tábornok és Tira őrnagy megalakították, a saját embereikkel a megyei forradalmi tanácsot a Király által szorgalmazott Testvériség Fórum helyett.³⁵ A tömegek nyomása miatt azonban Királyt választották meg elnöknek, de mint az a későbbiekben egyértelművé válik, tényleges hatalom nélkül. Közben december 24-én a román televízióban az ország nyilvánosságához szól az a 3-3 magyar és román emberből álló Király által összeállított küldöttség, mely a hatalomváltás másnapján indult útnak

Bukarestbe, hogy tudósítsák a lakosságot a békés marosi helyzetről valamint a magyar kisebbség reményeiről és alkotmányos törekvéseiről. A küldöttség vezetője Tőkés Lászlónak a temesvári perben védőügyvédje, Kincses Előd volt. December 25-én délben Iliescu telefonon arra kérte Királyt, hogy utazzon Bukarestbe és vállaljon részt az új vezetésben. Király félve attól, hogy távozása esetén „felelőtlen emberek kirobbantanák a románok és a magyarok közötti ellentéteket, esetleg összecsapásokra is sor kerülhet”, nem akarta elfogadni az ajánlatot.³⁶ Iliescu erre azt javasolta, hogy tartsa meg a megyei elnök tisztségét és a beleszólás jogát minden fontos kérdésbe, de nevezzen ki egy első alelnököt az ügyek intézésére. Király ezt elfogadva Bukarestbe utazott, ahol december 28-án részt vett Horn Gyula külügyminiszter látogatásán. Magyarország az elsők között ismerte el az új vezetést, és Horn kijelentette, hogy a továbbiakban az erdélyi magyarok sorsának alakulásától teszi függővé a Romániával való viszonyt.³⁷

Az új román hatalom a volt RKCP KB tag, Moszkvában pártiskolát végzett, mérsékelt nacionalista hírében álló Ion Iliescu elnök vezette Nemzeti Megmentési Front lett. Ez a népfrontjellegű, a kommunista diktatúra utáni egész társadalmat átfogni kívánó szervezet minden irányzatot magába foglalt. A 35 tagú országos elnökségben ott voltak a Ceausescuval korábban szembekerült, a közvélemény előtt hitelesnek látszó egykori kommunisták, mint az alelnökké megválasztott Király Károly és Silviu Brucan, a „forradalom” jelképének számító Mircea Dinescu liberális költő, a polgári ellenzéki kolozsvári tanárnő Doina Cornea.³⁸

Az ország második emberének megválasztott Királyon kívül a temesvári események kulcsszereplője, Tőkés László református lelkész és Domokos Géza író a Kriterion elnöke képviselték a magyarságot.³⁹ Miniszterelnök a nagyváradi származású, kommunista Petre Roman lett, akit Iliescunál radikálisabbnak ismertek a román nemzeti kérdésekben. Az első demokratikus választásokig fennállt kormányban miniszteri és államtitkári szinten a magyarok is szerepet kaptak.

Trianon óta a romániai magyarságnak korszakokként különböző elnevezéssel, de az egységes fellépés érdekében mindig egy politikai szervezete volt. Már a hatalomváltás első napján megalakult a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége, az RMDSZ, melynek célja nemzetiségi lét megőrzése, az ezt biztosítani tudó kulturális, egyházi, oktatási intézmények megvédése és helyreállítása. Már az első, december 25-én elfogadott kiáltványban, majd a január 13-án kibocsátott Szándéknyilatkozatban leszögezte, hogy az 1918-as Gyulafehérvári Határozatok és az 1944–45-ben tett demokratikus ígérek bevéltetésében bízik, de egyben figyelmezteti is a többségi társadalmat: „Emlékeztetni kívánjuk román honfitársainkat, hogy bármely jogfosztás, a kisebbség jogainak fokozatos megnyirbálása, az erőszakos asszimiláció gyakorlata – ahogyan az elmúlt évtizedek tapasztalata igazolja – szorosan összefügg az általános állampolgári jogok megsértésével, ami előbb-utóbb alkotmány előírásainak semmibe vételére és végül a demokrácia teljes felszámolásába torkollik.”⁴⁰

Határozottan leszögezték, hogy a román néppel együtt, de a szülőföldjükön és a nemzeti önazonosságukat megőrizve akarják építeni a demokratikus Romániát, tehát nem gondolnak Erdély vagy annak egy részének elszakításáról.

Az egész Erdélyre kiterjedő szervezőmunka hatására rövid időn belül a felnőtt magyar lakosság nagy többsége belépett a február végére 600 000 tagot nyilvántartó RMDSZ-be. Szervezeteik települési és megyei szinten részt vettek a polgári élet helyreállításában.

A kibontakozó rendnek a megvalósulásában azonban egyre inkább gátat szabott a nacionalista erők megerősödése a Nemzeti Megmentési Frontban, melynek súlyos következményei lettek Marosvásárhelyen is.

2. A magyar–román etnikai összetűzések története

Annak érdekében, hogy az 1990. márciusi marosvásárhelyi tragikus eseményeket folyamatában lehessen látni, röviden áttekintem azokat az eseményeket, amelyek máig hátrányosan befolyásolják a két együtt élő nép egymásról kialakított képét és viszonyulását.

A magyar történettudomány egybehangzó megállapítása szerint a románok a 13. század elején jelentek meg Erdélyben.⁴¹ A több évszázados békés együttélés után a 18. század során megkezdődött mindkét oldalon az új értelemben vett nemzetfogalom kialakulása, ami fokozatosan felváltotta a rendi kereteket és helyébe egyre inkább az egy nyelven beszélők közösségének érdekeit állította.

Az első fegyveres konfliktus az 1784-es Horia, Closca és Crisan vezette parasztlázadás volt, melyben a szociális és a vallási, nemzeti ellentétek sajátos összefonódását venni észre. A felkelők magyar templomokat romboltak le, tisztviselőket, papokat öltek meg, csak az erőszakkal ortodox hitre áttérőket hagyták életben. A felkelés központjában, az Erdélyi-középhegységben a jobbágyok szinte kizárólag románok, a nemesek pedig magyarok voltak, tehát az urak megölése a magyarok elpusztítását jelentette. A felkelés északabbra terjedésekor magyar jobbágyok is csatlakoztak Horia seregéhez, ezért itt a lázadás szociális jellege domborodik ki. Figyelemre méltó, hogy Makkai László korabeli forrásokat idézve leírja a román parasztok fenyegetését a hozzájuk csatlakozott magyaroknak címezve: „...nem volna bűn titeket magyarokat mind megölni.”⁴²

A két nép teljesen nemzeti alapon álló összecsapására az 1848–49-es szabadságharcban került sor. A Bécs által a magyar törekvések ellen felbújtott románok magyarok tízezreit gyilkolták meg Dél-Erdélyben. Fejszéssel, baltákkal ölték meg vagy kergették el többek között Abrudbánya, Zalatna, Verespatak, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Magyarigen, Kisenyed polgári lakosságát,⁴³ mellyel végzetes rombolást okoztak a vidék magyar település- és etnikai szerkezetében.

Marosvásárhely szomszédságában, azokon a területeken, melyeket a megyésítéskor nagy román többségű területenként egyesítenek Marosszékkal, a mezőségi és a görgényvölgyi népfelkelők magyar falvak sorát pusztították el örökre.⁴⁴ Ezeknek a Görgényi-havasok falvaiban lakóknak a leszármazottai lesznek azok, akik az 1937-es választások után bejönnek Marosvásárhelyre ólmosbotokkal összetörni a magyar és zsidó kereskedők üzleteit, majd lesznek előbb a Codreanu, később a Maniu-féle fasiszta Vasgárda, később a Román Kommunista Párt Maros megyei népi bázisa, végül az ő utódaik jönnek majd be Marosvásárhelyre magyarokat ölni.

Makkai László megemlíti a székely katonák, szászrégeni, barcasági és zarándi garázdálkodásait is.⁴⁵

A védtelen polgári lakosság elleni gyilkosságok a román hadsereg 1916-os első betörésekor⁴⁶, majd az 1918–20-as országváltáskor folytatódtak. Ekkor a környékbeli románok közreműködésével Köröstárkányon 95 és Kisnyégerfalván 17 embert öltek meg.⁴⁷

A magyarok 1940. szeptemberi bevonulása Észak-Erdélybe általában incidensek nélkül zajlott le. Kivételt jelentenek ez alól a szilágysági Ipp községben történtek, ahol a két

hadsereg közötti megállapodás ellenére támadás érte a magyarokat, akik közül 22-en estek áldozatul az orvlövészeknek és a merényletnek. Megtorlásul Szabó főhadnagy Ippen és Ördögkúton válogatás nélkül 157 románt, – köztük nőket, gyerekeket, öregeket – végeztetett ki.⁴⁸ A másik hírheft esemény a magyarok ellen lázító bánffyhunyadi ortodox esperes megölése volt a kalotaszegi magyarok által.⁴⁹

A nemzeti emlékezetekben kölcsönösen elevenen él az 1940–44 közötti időszak, amikor mindennaposá váltak a hatóságok zaklatásai Erdély magyar fennhatóságú északi és román igazgatású déli részén egyaránt.

1784 és 1848–49 után a harmadik nagyarányú szervezett magyarirtásra 1944-ben került sor, mely olyan mértékű volt, hogy a szovjetek rövid idő múlva a román helyett szovjet közigazgatást vezettek be Észak-Erdélyben. Ezeket a vérengzéseket a bevonuló Maniugárda irányította a helybeli román lakosság aktív segítségével. Gépfegyverekkel és fejszékkel gyilkolták a polgári lakosságot a székelyföldi Szárazajtnán, Csíkszentdomokoson, Csíkkarcfalván, Csíkszentmihályon, Csíkdánfalván, Gyergyószentmiklóson, Hídvégen, Maroshévízen, a Brassó melletti Négyfalun és Földváron, a Fehér megyei Váralmásán, a beszerce-naszódi Bethlenben és Mezőkerden, Maros megyében Szovátán, Dicsőszentmártonban és Kisnyulason, Kolozs megyében Kolozsváron, Bánffyhunyadon, Egeresen, Fejérdén, Gyergyószentkirályon, Szászfenésen, Kolozsborsán, Gyéresszentkirályon, Kajántón, Kendilónán, Magyarderzsén, Magyarpalatkán, Ördögkeresztúron, Ördögösfüzesen és Páncélcsehen, Szilágy megyében Kispetrin és Magyarzsomboron, Bihar megyében Gyantán, Magyarremetén és Kishalmágyon.⁵⁰

Tárgyilagosan megállapítható, hogy mindkét oldalon valós sérelmek, bűnök halmozódtak fel, melyek aránya azonban egyértelműen eltolódott a románság terhére. Hangsúlyozni kell, hogy mindkét fél elsősorban a másik tetteiről beszél a közvéleményformáló tömegtájékoztatókban. A maguk bűnéről a magyar oldalon a tárgyilagosság sokszor mentegetőzéssel vegyül, és válaszként mutatja be azokat, míg a román fél csak a saját áldozatait emlegeti és tagadja az időszakonként visszatérő magyarirtásokat.

Ezzel a kollektív tudati terhekkel élt együtt a két nép Erdélyben 1989–90 fordulóján a negyedik, egyben véglegesnek szánt román támadás előtt.

3. A Vatra Romaneasca Szövetség céljai

A történeti háttér felvázolása után bemutatom ennek a negyedik felvonásnak a kivonatos programját, melynek a gyakorlatba ültetését jelentették a márciusi események. A magát az erdélyi románok kulturális szervezeteként hirdető Vatra Romaneasca Szövetség tervei szervesen kapcsolódnak az elődökéhez.

„Ne féljetez kiontani a magyarok mocskos vérért!”

Vatra program (részlet)

9. A Vatra Romaneasca Szövetség támogatja azt az eszmét is, hogy hazánkban egyedüli birtokosai vagyunk abban az értelemben, hogy Románia nemzeti kisebbségeinek léte és tevékenysége minden területen állandó ellenőrzés alatt álljon.

10. A Szövetség meg kívánja védeni, amennyiben lehetséges, a volt securitátésokat azért, mert az előző pontban megfogalmazottakhoz kompetens emberekre van szükség, akiket egy jól meghatározott cél iránti feltétlen hűség szellemében neveltek.

12. A Szövetség ugyanakkor vigyáz az európai kapcsolatok nagy mértékű liberalizálására irányuló szándékok megfékezésére, szükség esetén ezek aláaknázására is, mivel ezek a kapcsolatok a sajátos és hagyományos román szellemet az oly nemes és erős nemzeti érzés elvesztése irányában befolyásolhatják.

13. Az 1918. december 1-jei gyulafehérvári Ünnepélyes Nyilatkozatból kiindulva, amelyet Románia 1923-as Alkotmányában ismét fellelhetünk, a Szövetség kéri, hogy tiszteletben tartva a tényleges realitást és az ősi földön mindig homogén módon rendelkező többségi román lakosság történeti jogait, az állami egység semmilyen csorbát se szenvedjen elkülönülő adminisztratív enklávék létrehozása által, amelyek megismétlik a sztálinista diktatúrát, negatív hatásaival a társadalmi-gazdasági élet minden területén, és amelyek társadalmi, valamint etnikai csoportokat előnyben részesítettek a többségi román lakosság rovására.

15. A Szövetség népszerűségét az egész országban propagandatevékenységgel lehet biztosítani: a magyarelles, cigányelless és németelless érzelmeket, amelyeknek mély gyökerei vannak a románok lelkében, a kezdet kezdetétől propagáljuk, hogy minden román előtt nyilvánvaló legyen végső célunk, Nagy-Románia, amelyben idegen elemeknek nincs helyük, nem tűrjük el őket. Eljött a pillanat, hogy bármilyen módszerrel megoldjuk örökre és visszafordíthatatlanul és biztosan a kisebbségek problémáját.

16. Erdély mindig a mienk volt, a mienk, és mindig a mienk lesz. Sajnos szent román földjét még bépiszkítják a hunok, a cigányok és más cafatok ázsiai lábai. Egyesüljete, hogy őrizzük ki őket az országból! Ki a hunokkal (a hazátlanokkal, akiknek soha nem volt egy honuk sem a földön), és ki a cigányokkal, akik hazánk szégyene. Tiszta és nagy Romániát akarunk. Vissza minden ellopott román földdel. Most, vagy soha! Ne féljete harcolni és kiontani mocskos vérüete! A szőrös majmoknak nincs mit keresniük drága hazánkban. Most van a legmegfelelőbb történelmi pillanat, hogy megszabaduljunk tőlük, és mindenkitől, akinek nincs román vére! A németek részben elűztük, de még sokan vannak mások is, akikre nincs szükségünk. Tegyetek meg mindent, hogy mindannyiuktól megszabaduljunk: Ceausescu nem élt eleget, hogy tönkretegye őket, de nemzetünknek nem kell letennie a feyvert ezen a téren. Nem kell nekünk Svájc! Nincs szükségünk semmiféle Európára! Mi Románok vagyunk – ne engedjete félrevezetni magatokat a „Pro Európa” jelszavaktól! Bennük román nemzetünk megsemmisítése rejlik. Mi okos nép vagyunk! A közös európai ház nem lehet más, mint Románia nemzeti és területi egységének szétbomlasztása.

EGYSÉG! EGYSÉG! EGYSÉG!

Csak a Vatra Romaneasca – semmi más nem kell nekünk. A román nyelv egyedül úr! Nem akarunk hallani más kaparászt a fülünkben, – semmilyen más szót, csak románt! Felhívunk minden jó szándékú románt, hogy csatlakozzon erőfeszítéseinkhez, amelyek egyelőre Marosvásárhelyre összpontosulnak, de bízunk a román népben, hogy szétterjednek az 1918-as Nagy-Románia egész földjén.

17. Tekintettel a marosvásárhelyi lakosság hozzávetőleges számarányára, ahol körülbelül 50% a román és 50% magyar, Szövetségünk tevékenységét erre a központra összpontosítja, a nemzeti érzés erős tudatosulásáig a román közvéleményben, s a magyarok mindenféle követelésének megfékezésére.

18. A Szövetség elsődleges feladatának tekinti a megfélemlítés különböző formáinak és módozatainak gyakorlatba ültetését. Az itt maradtak megsemmisítésére utólag a leghatékonyabb módszerek kerülnek majd alkalmazásra.

19. Románia közeljövőben történő megtisztítása érdekében különösen fontos a Vatra Romaneasca Szövetség politikai semlegességének kinyilvánítása – kezdetben – azzal a céllal, hogy mind a jelenlegi pártok politikusait, mind azokat akik nem politizálnak, csatlakozásra készítsük, vagy megnyerjük feltétlen és fenntartások nélküli rokonszenvüket.

20. A szent román föld, Erdély, a legszennyezettebb terület – minden román szegényére – mindenekelőtt a magyarok által, de sajnos mások által is. Ezért a Szövetség úgy véli, hogy tevékenységét szükséges kezdetben ide összpontosítania, anélkül, hogy elfeledkezne a más nemzetiségek (főként cigányok, zsidók, tatárok, stb.) által lakott területekről.

21. Ugyanígy, szükségesnek véljük tudatosítani a román közvéleményben ezeknek az idegen elemeknek a veszélyességét mind a román kultúrára, mind általában Romániára nézve. Sőt, tisztán rá kell mutatni arra a gondolatra, hogy a románoknak még a testi épsége is veszélyben forog, és társadalmi téren előnytelen pozíciókat vagyunk kénytelenek elfoglalni ezen idegen elemek törekvéseinek befolyása alatt, függetlenül attól, hogy aspirációinknak milyen iránya, célja és hatása van.

Marosvásárhely, 1990. febr. 20.

Vatra Romaneasca Szövetség⁵¹

Felhasznált irodalom

BEKE GYÖRGY: *Atlantisz harangoz. A magyarság sorsa Erdélyben. 1918–1992.* Budapest, 1934, Szenczi Molnár Társ.

BEKE GYÖRGY: *Barangolások Erdélyben 1. köt. Szigetlakók.* Budapest, 1996, Mundus.

BEKE GYÖRGY: *Népek nagy romlása román uralom alatt.* Budapest, 1994, Szenczi Molnár Társ. *Erdélyi Magyarság.* Budapest, 1990, 1991, 1992, 1993. évfolyamai.

Erdélyi Napló Nagyvárad. 1990, 1991, 1992, 1993. évfolyamai.

Fehér könyv. Az 1990. március 19. és 20-i események Marosvásárhelyen. Budapest, 1991, Püski.

FODOR SÁNDOR – BALÁS ÁRPÁD: *Marosvásárhelyi útikalauz.* Marosvásárhely, 1996, Impress Kiadó.

Hetven év. A romániai magyarság története. 1919–1989. Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet.

KATONA SZABÓ ISTVÁN: *Marosvásárhelyi krónika 1900–1990.* Budapest, 1996, Magyar Nemzeti Tájékoztatási Alapítvány.

KINCSES ELŐD: *Marosvásárhely fekete márciusa.* Budapest, 1990, Püski.

KIRÁLY KÁROLY: *Nyílt kártyákkal.* Budapest, 1995, Nap Kiadó.

KOCSIS ISTVÁN: *A meztelen igazságért. A magyar–román viszony megromlásának története.* Budapest, 1996, Püski.

MAKKAI LÁSZLÓ: *Magyar–román közös múlt.* Budapest, 1989, Héttorony.

MERÉNYI LÁSZLÓ: *Erdély védelme 1916.* Budapest, 1994, Primor.

NYÁRÁDI R. KÁROLY – VARGA E. ÁRPÁD: *Erdély etnikai arculatának változásai.* Budapest, 1996, Teleki László Alapítvány Könyvtára.

Orient Expressz. Marosvásárhely, 1993.

PÁNDI LAJOS: *Köztes-Európa. 1763–1993. Történeti térképgyűjtemény.* Budapest, 1997², Osiris.

Romániai Magyar Szó. Bukarest, 1990, 1991, 1992, 1993. évfolyamai.

SÜTŐ ANDRÁS: *Napló.* Budapest, 1998, Helikon.

RÁCZ ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről.* Debrecen, 1988, Csokonai.

TÓKÉS LÁSZLÓ: *Egy kifejezés és ami mögötte van.* Balaton Akadémia, 1993.

Jegyzetek

- ¹ Katona: i. m. 520.
- ² RÉTVÁRI LÁSZLÓ: Erdély. *Erdélyi Magyarság*, 94/17. szám. 25.
- ³ Katona: i. m. 521–524.
- ⁴ Marosvásárhelyi útikalauz, 5.
- ⁵ Marosvásárhelyi útikalauz, 5.
- ⁶ Uo. 10.
- ⁷ Uo. 12.
- ⁸ Katona: i. m. 35.
- ⁹ Uo. 36.
- ¹⁰ Marosvásárhelyi kalauz 10.
- ¹¹ TÖRÖK LÁSZLÓ: A diktátor „öslakói”. *Erdélyi Magyarság*, 1990/3. sz. 44–45.
- ¹² Katona: i. m. 523.
- ¹³ Katona: i. m. 522.
- ¹⁴ Marosvásárhelyi útikalauz 10.
- ¹⁵ Katona: i. m. 471.
- ¹⁶ Katona: i. m. 471.
- ¹⁷ Katona: i. m. 523.
- ¹⁸ Katona: i. m. 476.
- ¹⁹ Katona: i. m. 477.
- ²⁰ Katona: i. m. 523.
- ²¹ Katona: i. m. 477.
- ²² Katona: i. m. 478.
- ²³ Marosvásárhelyi útikalauz, 12.
- ²⁴ Katona: i. m. 481.
- ²⁵ Beke: i. m. 117.
- ²⁶ TÓFALVI ZOLTÁN: Tisztogatás és/vagy nagytakarítás. *Erdélyi Napló*, 1993. 17. sz. április 29.
- ²⁷ CZIRE DÉNES–TÓFALUSI ZOLTÁN: Az elrománosítás titkairól. *Erdélyi Magyarság*, 1992/10. sz. 37.
- ²⁸ Marosvásárhelyi útikalauz, 12.
- ²⁹ Katona: i. m. 522.
- ³⁰ Ara-Kovács Attila: Moszkva és a bukaresti puccs. *Erdélyi Magyarság*, 1992/10. 37.
- ³¹ Király: i. m. 142.

- ³² Uo. 153.
- ³³ Uo. 286–290.
- ³⁴ Uo. 100.
- ³⁵ Uo. 151–152.
- ³⁶ Király: i. m. 162.
- ³⁷ Uo. 163.
- ³⁸ Uo. 162.
- ³⁹ Uo. 487.
- ⁴⁰ Uo. 486.
- ⁴¹ Makkai: i. m. 13.
- ⁴² Uo. 185–186.
- ⁴³ ELEKES KÁROLY: 1848–49-beli szomorú történetek. *Erdélyi Magyarország*, Melléklet 13–15.
- ⁴⁴ SZÉKELY ATTILA: A hodáki és libánfalvi „hagyomány”. *Erdélyi Magyarország*, 92/10. 35.
- ⁴⁵ Makkai: i. m. 234.
- ⁴⁶ Merényi: i. m. 38–43.
- ⁴⁷ *Erdélyi Magyarország*, 92/9. sz.
- ⁴⁸ Beck: i. m. 97–98.
- ⁴⁹ Tanulmányok Erdély történetéről, 220–222.
- ⁵⁰ Botlik József: Magyarirtás Erdélyben. *Erdélyi Magyarország*, 95/24. sz. 23.
- ⁵¹ „Ne féljeteK...” *Erdélyi Magyarország*, 90/3. 5.

